

УДК 368.53

О. М. Лобова,
аспірант кафедри страхування та ризик-менеджменту,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ ОСНОВИ СТВОРЕННЯ ТОВАРИСТВ ВЗАЄМНОГО СТРАХУВАННЯ

У статті обґрунтовується необхідність створення товариств взаємного страхування. Розглядається зарубіжний досвід функціонування товариств взаємного страхування аграрних ризиків. Запропоновано схему діяльності товариства взаємного страхування як елемента покращення розвитку аграрного страхування.

The necessity of creation of mutual insurance is substantiated in the article. The international experience of functioning of mutual agricultural risks' insurance is considered. A scheme of the mutual insurance as a part of improving the agricultural insurance is proposed.

Ключові слова: товариство взаємного страхування, аграрне страхування, страхування сільськогосподарських ризиків.

Key words: mutual insurance society, agricultural insurance, insurance of agricultural risks.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

Поворот до ринкової економіки веде страхування до переходу на комерційну основу, що здорожує вартість послуг. Однак існує й інша, некомерційна форма організації страхування, яка не має на меті отримання прибутку. Ця форма представлена товариствами взаємного страхування. Взаємне страхування є однією з найбільш древніх форм страхування. Товариства взаємного страхування своїх членів на некомерційній (неприбутковій) основі історично виникли набагато раніше комерційних страхових організацій, і ця форма страхування в даний час використовується в багатьох країнах.

АНАЛІЗ ОСТАННІХ ДОСЛІДЖЕНЬ ТА ПУБЛІКАЦІЙ

Проблемами організації сільськогосподарського страхування займалися багато вітчизняних та зарубіжних вчених: В. Базилевич, Л. Бондаренко, О. Гудзь, М. Дем'яненко, Т. Ломакіна, М. Малік, М. Мних, Р. Пікус, Ю. Сплетухов, В. Шахов та ін. серед вчених, які досліджували організацію товариств взаємного страхування в різних країнах необхідно виокремити: Д. Благутин, Г. Гришин, В. Дадьков, І. Полюбіна, В. Райхер, Л. Рейтман, С. Скакун.

МЕТА СТАТТІ

Мета статті — дослідити еволюцію створення товариств взаємного страхування в різних країнах та визначити можливості створення товариств взаємного страхування аграрних ризиків на Україні.

ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ

Форма взаємного страхування виникла як одна з найбільш ранніх форм страхування, в основі якої закладена ідея колективної взаємодопомоги.

Найбільш яскраво і виразно до наших днів дійшли згадки про взаємне страхування у постійних організаціях статутного типу у римлян. Розвивалося воно в професійних, релігійних і військових союзах, які ставали все більш утилітарними: спочатку відшкодовувались похоронні витрати, а пізніше і наслідки нещасних випадків. Після загибелі римської імперії в історії взаємного страхування настає довгий період простою.

Істотним поштовхом до розвитку взаємного страхування з'явилась Велика Лондонська пожежа 1666 р., яка знищила 13 200 будівель в центрі Лондона. Саме після цієї трагічної події була заснована перша в світі страхова компанія, з'явилося страхування від вогню. У 1791 р. був організований перший Союз Лондонських товариств страхування від вогню — перші угоди між страховиками. Основні причини, за якими створювалися страхові союзи, — загострення конкуренції на ринку страхових капіталів, виникнення і розширення державного контролю, законодавче регулювання страхування, а також необхідність технічного удосконалення страхового процесу: узгодження тарифних ставок, вироблення однакової класифікації ризиків, типових полісів тощо [9, с. 23—27].

У 1752 р. було утворено перше товариство взаємного страхування, що поклато початок взаємодії в Північноамериканських штатах. У 1895 р. була заснована Національна асоціація ТВС США і з тих пір вона є головною саморегулювальною організацією континенту, що має величезний вплив на організацію особистого і майнового страхування не тільки в США, але і у всьому північноамериканському регіоні. На початок 2007 р. асоціація налічувала 1640 членів. На частку цих страхових компаній припадає понад 43% (196 млрд дол) в країні страхових премій [5].

У 1963 р. була заснована міжнародна асоціація взаємного страхування — МАТВС. Асоціація об'єднує

більше 200 товариств взаємного страхування (ТВС) 26 країн, штаб-квартира знаходиться в Амстердамі. Цілями даної асоціації є: координація діяльності, обмін досвідом та інформацією між товариствами взаємного страхування різних країн. Генеральний секретаріат, що знаходиться в Парижі, координує поточну діяльність асоціації і організовує роботу постійно діючих робочих груп: з проблем взаємного страхування в рамках Спільного Ринку, оподаткування та фінансової стійкості ТВС, гармонізації національних законодавств про діяльність ТВС, міжнародного співробітництва, видавничої діяльності (МАТВС видає спеціалізовані періодичні видання, що охоплюють широке коло проблем методології та практичної сторони діяльності товариств взаємного страхування).

Африканський ринок взаємного страхування представлений здебільшого країнами, які протягом багатьох десятиліть були колонізовані, що визначило особливості його формування та функціонування. Товариства створювалися відповідно до законів своїх метрополій, зокрема французької і британської. Мета, яка ставилася перед взаємними страховиками, передбачала не тільки захист комерційних інтересів підприємств і представників метрополії, але й всебічне сприяння подальшому колоніальному проникненню на Африканський континент.

Першим на Африканському континенті з'явилося взаємне страхування життя. Перше товариство взаємного страхування було створене в 1845 р. в ПАР, друге в 1918 р. — в Зімбабве. Трохи пізніше товариства взаємного страхування стали займатися страхуванням іншим, ніж страхування життя. З придбанням національного суверенітету в Африканських країнах поряд з іноземними представництвами почали створюватися і місцеві товариства взаємного страхування. В основному специфіка даних товариств мала сільськогосподарську спрямованість. Свого розквіту взаємне страхування досягло на Африканському континенті в 1980 р., коли сільськогосподарські ТВС стали створюватися в таких країнах, як Гвінея, Берег Слонової Кістки, Того, Чад [6].

Результатом цього розвитку стало створення в 1992 р. Асоціації африканських взаємних страхових товариств, з центральним офісом у столиці Сенегалу.

Важливу роль для розвитку та координації питань взаємного страхування відіграють міжнародні організації, метою створення яких було об'єднання взаємних страховиків у світовому масштабі і перетворення їх у впливових учасників ринку страхових послуг.

Безприбуткове взаємне страхування є для сільськогосподарства найбільш ефективною формою страхування. Воно може згуртувати сільських товаровиробників страховим захистом їх майна і, що особливо важливо, врожаю сільгоспкультур. Через страхування врожаю мінімізуються податки, оскільки страхові внески відносяться на собівартість продукції.

Товариства взаємного страхування створюють самі сільські товаровиробники за підтримки державних сільськогосподарських, страхових та фінансових органів. Створення ТВС в агропромисловому комплексі стикається зі складними природними та економічними проблемами — високим ступенем ризиків через великі нестійкості природних факторів виробництва; надзвичайно низьким фінансово-економічним потенціалом і

недоліком страхової культури сільських товаровиробників.

Нерозвиненість товариств взаємного страхування в Україні пояснюється, на наш погляд, відсутністю законодавчої бази, що регулює страхові правовідносини, і низьким попитом на дану послугу і в результаті її високої вартості. Об'єктивними причинами останнього є висока ймовірність настання страхової події в результаті несприятливих природно-кліматичних умов, а також великі накладні витрати і вимоги акціонерів страхових компаній до максимізації прибутку від результатів страхової діяльності.

У нормативно-правовій базі України створення товариства взаємного страхування регулюється ст. 14 закону України "Про страхування". За яким фізичні та юридичні особи з метою страхового захисту своїх майнових інтересів можуть створювати товариства взаємного страхування в порядку і на умовах, визначених законодавством України [1].

У 1997 році було затверджене тимчасове положення про товариство взаємного страхування, за яким страховальником товариства взаємного страхування можуть бути члени цього товариства — юридичні особи та дієздатні громадяни, якщо це передбачено його установчими документами [2].

В інших нормативно-правових документах України не йдеться про товариства взаємного страхування. Це є великим недоліком для подальшого розвитку даної форми страхового захисту.

Некомерційна форма організації фонду товариств взаємного страхування відрізняється від комерційної певними принципами створення та функціонування. Це принципи взаємності, спільності страхових інтересів, безприбутковості і принцип фінансування катастрофічних збитків.

Перший принцип полягає в тому, що страхові послуги надаються кожному члену суспільства за собівартістю. Так само є система знижок, що застосовується до стандартних тарифів, заснована на базі багаторічної статистики. Система знижок використовується при відсутності збитків.

Некомерційний характер страхових операцій — цей принцип реалізується при підведенні результатів господарської діяльності товариства за звітний період, в ході якого визначається можливе перевищення страхового фонду над фактичними витратами. Ця сума є власністю страховальників, але не може бути розподілена між ними у формі дивідендів, вона спрямовується на зменшення ціни страхування, зміцнення фінансової стійкості суспільства.

Принцип кредитного фінансування катастрофічних збитків полягає в можливості отримання кредиту в погашення збитків. Члени спілки надають позики товариствам взаємного страхування, які знаходяться в скрутному становищі. Це дозволяє їм виконувати свої зобов'язання перед членами суспільства і не припиняти своєї діяльності при катастрофічних збитках.

У західній Європі налічується понад 2 тисячі товариств взаємного страхування. Перше місце з його розвитку займає Швеція, де 52% страхових операцій припадає на товариства взаємного страхування. У Франції частка товариств взаємного страхування складає 17%, а в Німеччині — 22%, у Великобританії — 25%. У США частка ТВС становить приблизно 33%, а в Японії — майже

75%. На частку ТВС припадає 42% отриманих страхових премій на п'яти найбільших національних ринках [8].

Однією з країн, в яких страхування сільськогосподарських ризиків ТВС набуло масового характеру, стала Канада — провідний світовий виробник зернових. Понад двісті років тому, ще до проголошення незалежності Канадою від метрополії, на її території почали діяти об'єднання фермерів, засновані за принципом "neighbor helps neighbor" — "сусід допомагає сусідові". У ХХ столітті серед цих об'єднань, вже оформлених юридично як товариства взаємного страхування, пройшов процес консолідації, в результаті чого на ринку утворився потужний пул — Farm Mutual Financial Services.

Страхування сільськогосподарських ризиків для нього тепер не є єдиним видом діяльності, адже пул приймає на страхування на взаємній основі ризики автовласників, страхує від вогню, а також надає ряд інших страхових послуг. Тим не менш діяльність товариств членів пулу почалася саме зі страхування фермерів, і до цих пір це залишається основною сферою його діяльності, про що свідчить, зокрема, і його назва.

Хотілося б особливо увагу приділити унікальному досвіду організації страхових операцій ТВС, який сприяв успіху цієї форми організації страхового захисту в Канаді, на відміну від інших країн, де він не отримав широкого розповсюдження.

— Oxford Mutual Insurance Company (Товариство взаємного страхування Оксфорду) — перший рівень самоврядування, одна з численних компаній-учасників асоціації ТВС Онтаріо. Oxford Mutual Insurance (ОМІ) з'явилася в 1973 р. в результаті злиття двох фермерських ТВС. Історія ж тих компаній почалася в 1878 р., коли вони були організовані з фермерських союзів графств Оксфорд, Міддлсекс, Елджін і Перт. В даний час зобов'язання ОМІ забезпечені активами 50 ТВС, учасників асоціації. Сама компанія має активи загальною вартістю 16 млн дол (з них 9 млн у вигляді інвестицій). Щорічний валовий збір премій становить близько 7,5 млн дол США. З 1984 р. керівництвом компанії було схвалено чотири повернення страхових премій власникам полісів на загальну суму близько 1 млн дол. [7].

ОМІ є типовим ТВС-членом асоціації. З числа своїх довірених людей вони обирають керівництво офісу, а ті, в свою чергу, вибирають свого представника в асоціації. Це забезпечує особливу гнучкість, демократичність організаційної структури і в той же час підтримує високий рівень довіри між учасниками страхування за рахунок того, що вони в більшості своїй знайомі особисто.

ТВС, подібні Oxford Mutual Insurance, являють собою перший рівень управління потужного страхового інституту. У його функції входить висновок і продовження договорів із страховиками, збір премій, оцінка понесених членами збитків та здійснення страхових виплат. Страхове покриття, що надається Oxford Mutual Insurance, таке ж як і в інших. Для того, щоб забезпечити зобов'язання ТВС перед його членами, в середині ХХ століття 51 товариство взаємного страхування, подібних Oxford Mutual Insurance, об'єдналися в страхову асоціацію. У певному сенсі це об'єднання можна порівняти об'єднанням фондів Р & І клубів.

Асоціації ТВС — другий рівень самоврядування. У Канаді діють у тісній співпраці, маючи спільну історію виникнення та розвитку, три асоціації ТВС:

— Асоціація ТВС Онтаріо. Включає в себе 51 ТВС, таке як Oxford Mutual Insurance Company. Страховими послугами асоціації користуються вже більше 250000 чоловік. Однак поряд зі страхуванням асоціація також організує освітні заходи, займається збором і обробкою статистичної інформації та представляє інтереси фермерів у відносинах з державою.

— Асоціація з перестрахування фермерських ТВС (Farm Mutual Reinsurance Plan (FMRP)). Утворена в 1959 р. тими ж ТВС для консолідації їх перестрахового бізнесу. В даний час FMRP на винятковій основі займається розміщенням ризиків членів асоціації як на взаємній основі, так і в комерційних страховиків.

— Взаємний фонд страхування від вогню (Fire Mutual Guarantee Fund (FMGF)). Окрема асоціація, заснована для виділення і консолідації операцій по вогневному страхуванню.

На другому рівні самоврядування вже не відбувається безпосереднього спілкування зі страхувальниками, подібно діяльності окремих членів асоціації. Основним завданням, яке вирішують асоціації, є акумулювання страхового фонду, диверсифікація ризиків, що приймаються в часі і просторі, а також організація перестраховального захисту. Чимала робота проводиться і в сфері статистичних досліджень, які лягають в основу актуарних розрахунків, вироблених на першому рівні управління.

Farm Mutual Financial Services Inc (FMFS) — третій рівень самоврядування. Вершиною цього великого страхового конгломерату є компанія Farm Mutual Financial Services Inc., засновниками якої є три вищеперелічені асоціації ТВС.

Основними завданнями компанії є:

— формування стратегії розвитку страхового інституту в цілому;

— просування повного пакета послуг Асоціацій, формування брендінгових політики та залучення нових клієнтів;

— координація діяльності асоціацій, у тому числі і через надання консалтингових послуг.

Керівниками компанії є також вихідці з перших двох рівнів самоврядування, що дозволяє зберегти демократичність і гнучкість системи в цілому і на кожному з її рівнів в окремо.

Зазначимо, що проблеми взаємодії з державою не стоять у числі безпосередніх завдань FMFS, а винесені на другий рівень самоврядування, до відання асоціацій. Частково це визначається значною автономністю страхової організації від дій держави, але цьому є й ще одна причина. Справа в тому, що основний обсяг наукової, аналітичної роботи проробляється на другому рівні самоврядування і саме на ньому без спотворення формується сукупна позиція учасників страхування з питань законодавства і регулювання фермерської діяльності. На третьому, найвищому рівні самоврядування стоять завдання взаємодії з державою, оскільки вони важливі для визначення стратегічних орієнтирів розвитку. Структура фермерського взаємного фінансового сервісу (Farm Mutual Financial Services Inc) представлена на рис. 1.

Канадські ТВС пішли шляхом повного витіснення держави з усіх сфер своєї страхової діяльності. Фактично на частку можливої державної підтримки канадських фермерів-членів ТВС залишається надання пільго-

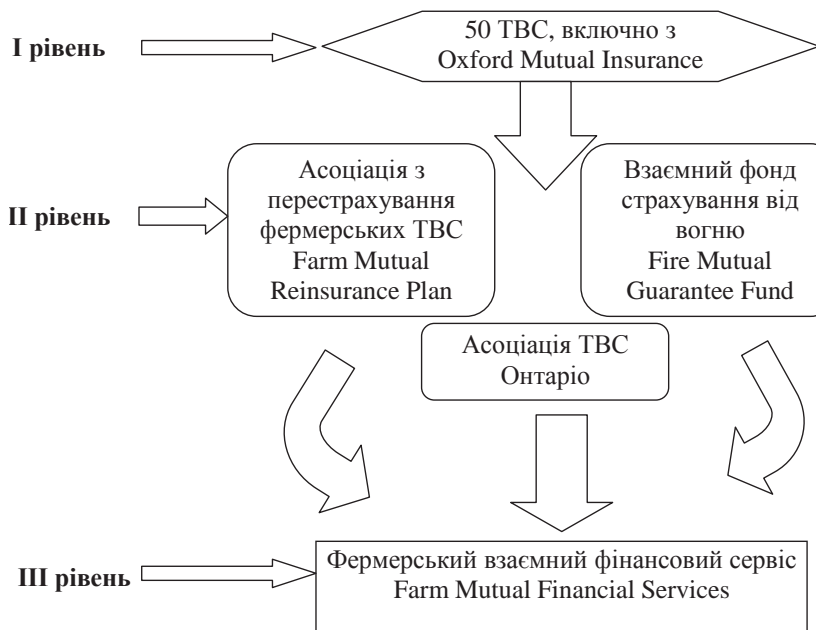

Рис. 1. Структура фермерського взаємного фінансового сервісу*

* Розроблена автором.

вого зовнішньоекономічного або податкового режиму. Велику перевагу ТВС має і там, де для ефективної організації страхових операцій необхідний облік місцевих умов і постійний контроль. Насамперед, це страхування в агропромисловому комплексі. Наприклад, у страхуванні худоби, врожаю акціонерна форма зустрічає на своєму шляху практично непереборні перешкоди, тому що тут немає надійних статистичних основ для технічної організації страхування.

Взаємна форма добре підходить для страхування нових, погано вивчених ризиків, оскільки за відсутності достатньої інформації про ризик важко розрахувати ймовірність його реалізації. При цьому практично неможливо безпомилково розрахувати розмір страхової премії. Через ці причини комерційні страховики не ризикують брати на страхування нові, погано вивчені ризики. ТВС можуть здійснювати страхування таких ризиків, тому що при недостатності коштів для страхових виплат мають можливість компенсувати нестачу за рахунок додаткових внесків.

Ресурси ТВС формуються в період його установи на основі утворення статутного та страхового фондів. Статутний фонд товариства формується учасниками організації за допомогою внесення вступних внесків, розмір яких однаковий для всіх членів суспільства. Розмір мінімального статутного фонду для ТВС не встановлюється.

Крім зазначених плюсів, пов'язаних з відсутністю необхідності ліцензування, дана форма має ще цілий ряд переваг: правила і умови страхування включаючи страхові тарифи і рівень виплат страхового відшкодування (крім субсидованого страхування) страхувальники встановлюють самі. Страхування обходиться дешевше, оскільки в даному випадку суспільство не переслідує мету — отримання прибутку (засновники є одночасно і страховиком і страхувальниками), обчислені страхові внески, не вилучаються на рахунки страховиків, а зали-

шаються у страхувальників і використовуються на власний розсуд і навіть на короткострокове кредитування. При цьому на основі взаємоконтролю забезпечується більша достовірність інформації про дотримання умов страхування і настання страхових випадків.

У деяких країнах система функціонування ТВС передбачає також можливість отримання державної підтримки на страхування врожаю для господарств, які не в змозі сплатити частину страхового внеску з особистих коштів.

На підтвердження необхідності успішності сільськогосподарського страхування, зокрема врожаю, на базі ТВС можна навести такий аргумент — технологічна складність і тривалість процесу вирощування сільськогосподарських культур і тварин важко піддаються контролю з боку страхової експертизи. Відомо, що причиною зниження врожайності в даному виді страхування може бути як несприятлива погода, так і невиконання вимозі агротехнології.

Для того, щоб встановити факт порушення останньої за всіма укладеними договорами страхування, комерційна страхова організація повинна витратити величезні суми коштів на утримання страхових експертів. В ТВС цього може не знадобитися, оскільки самі страхувальники в змозі визначити, чи був страховий випадок або ж їх колега по ТВС лише імітував його.

Таким чином, на підставі вищевикладеного, нами пропонується ініціатива по створенню ТВС, як однієї з форм компенсації ризиків сільськогосподарського виробництва.

У ТВС можуть бути об'єднані агропромислові підприємства, фермерські господарства та страхові організації певного регіону. Єдність мети, спільні проблеми і, як наслідок цього, взаємна довіра учасників, дають можливість виробити правила страхування, які максимально б задовольняли потребам страхувальників-учасників ТВС. При цьому забезпечується диференційований підхід до можливостей сільгоспвиробників. Такої гнучкості неможливо досягти при здійсненні страхування страховими організаціями, обмеженими у своїх можливостях ліцензійними вимогами.

На нашу думку, організація та розвиток діяльності ТВС повинно відбуватися таким чином: сільськогосподарські підприємства, які вирішили створити ТВС, домовляються про це, про умови членства, оформляють рішення установчим договором, готують установчі документи та реєструють суспільство в державних органах. Зареєстроване ТВС здійснює свою діяльність за схемою, запропонованою на рис. 2.

Ми вважаємо за непотрібне враховувати у схему держпідтримку на страхування врожаю господарства. Оскільки в останні роки держава припинила надавати субсидії з державного бюджету, то правильніше буде ТВС орієнтуватися на власні кошти, як і в досвіді Канади. Але у більшості сільськогосподарських товаровиробників немає грошей і у цій ситуації створене ТВС

шукає кредити. Після того як отриманий кредит, ТВС укладає з сільськогосподарськими підприємствами договори безпроцентної позики для сплати страхових внесків, які діють до кінця року. Керівники тих господарств, в яких мав місце страховий випадок, пишуть в ТВС лист з проханням направити частину страхового відшкодування на погашення позики, а залишок страхового відшкодування на свій розрахунковий рахунок. Після цього ТВС гасить свої заборгованості по кредиту. Певного прибутку безпосередньо для ТВС від операцій зі страхування немає.

Протягом року господарства можуть брати в ТВС позики (на зарплату, на покупку техніки тощо) з коштів, накопичених на його рахунок. У цьому випадку відсоток обумовлений. Повернення сум за короткостроковими позиками здійснюється з розрахунку річного відсотка. Також вважаємо за потрібне ввести в схему ініціативну групу, яка буде управляти активами.

Отже, перерахуємо основні позитивні сторони створення ТВС.

1. Перше і найголовніше, низькорентабельні господарства можуть застрахувати ризик втрати врожаю, фактично не витративши ні копійки власних коштів.

2. ТВС може надавати своїм членам позики, що не суперечить статуту. Як правило, позика безвідсоткова. Розмір і термін позики обумовлюється в договорі. При наданні позики можуть не обумовлюватися цілі, на які він буде використаний.

Договір позики може бути процентним і безпроцентним. Безвідсотковий договір ТВС вправі укласти тільки на підставі рішення загальних зборів членів суспільства.

За даним видом діяльності ТВС може формувати резервний фонд для забезпечення непередбачених витрат і страхувати ризик неповернення позик з нагоди смерті або втрати працездатності позичальника.

Найбільш оптимальне та ефективне функціонування взаємної форми сільськогосподарського страхування можливе за наявності цілої системи взаємного страхування, коли товариства взаємного страхування, створені сільськогосподарськими підприємствами для захисту своїх майнових інтересів, створюють лише перший рівень управління потужного страхового інституту. Для того, щоб забезпечити зобов'язання ТВС перед його членами, товариства взаємного страхування можуть бути об'єднані в страховій Асоціації на прикладі Канади. Дані Асоціації ТВС складуть другий рівень самоврядування, на якому вже не відбувається безпосереднього спілкування зі страхувальниками.

ВИСНОВКИ

Описана система взаємного страхування значною мірою забезпечить захист сільськогосподарським товаровиробникам від тих ризиків, які в більшості країн, в тому числі в Україні, приймає на себе держава.

Незважаючи на актуальність і ефективність форми взаємного страхування, до теперішнього часу страху-

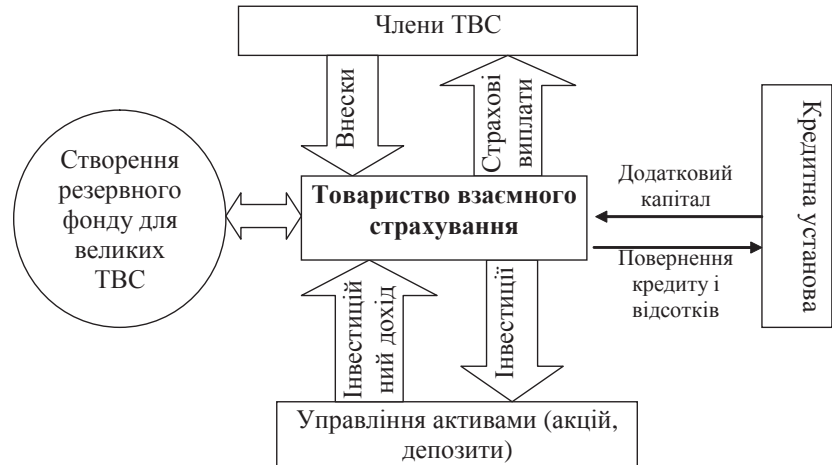

Рис. 2. Організація діяльності ТВС.*

*Розроблено автором.

вання врожаю проводиться в основному комерційними страховими організаціями. У сільському господарстві необхідно відійти від невідгідної для нього практики комерційного страхування, або хоча б створити умови для розвитку ТВС для створення конкуренції по даному виду страхування. Крім страхових компаній, в цій галузі повинні ефективно працювати товариства взаємного страхування і кредитування, тобто, крім комерційного, необхідно створити інфраструктуру некомерційного страхування. І ті, й інші можуть діяти паралельно, взаємнорівноважуючи один одного, як це прийнято в розвинених країнах.

Література:

1. Закон України "Про страхування" (85/96-ВР) редакція від 10.01.2002.
 2. Постанова Кабінету Міністрів України від 1 лютого 1997 р. № 132 Тимчасове положення про товариство взаємного страхування
 3. Дадьков, В. Н. Взаємне страхування — важлива складова зарубіжного досвіду страхування / В. Н. Дадьков // Страхове Ревю. — 2001. — № 11. — С. 13—29.
 4. Інвестиційна діяльність канадських ТВС [Електронний ресурс]. — 2006. — Режим доступу: <http://www.oxfordmutual.com/history.php>
 5. Історія світової економіки: підручник для вузів / Под. ред. Г.Б. Поляка, А.К. Маркової. — М.: ЮНИТИ, 2001. — 727 с.
 6. Конотопов М. В. Історія економіки: підручник для вузів / М.В. Конотопов, С.І. Сметанін. — 2-е вид. — М.: Академічний Проект, 2000. — 367 с.
 7. Об'єкти стандартного покриття Канадських ТВС [Електронний ресурс]. — 2006. — Режим доступу: http://www.omia.com/insProd_farm_general.asp
 8. Скаун С.Г. Світова практика взаємного страхування / С.Г. Скаун // Агрострахування в Росії. — 2004. — № 3. — С. 17—23.
 9. Фінанси: підручник для вузів / Під ред. проф. Л.А. Дробозіної. — М.: ЮНИТИ, 2001. — 527 с.
 10. Шаховська Л.С. Історія економіки. / Л.С. Шаховська, В.А. Погребінська, Л.М. Синиціна; ВолгГТУ. — 2-е вид. — Волгоград, 1999. — 128 с.
- Стаття надійшла до редакції 01.02.2012 р.